

JOSEPH HELLER

1. 5. 1923 – 12. 12. 1999

Americký spisovatel Joseph Heller se narodil 1. května 1923 v Brooklynu v New Yorku v židovské přistěhovalecké rodině. Jeho otec Isaac Donald Heller rozvážel pečivo. Matka Lena Heller byla Isaacovou druhou manželkou. Z předchozího otcova manželství měl Joseph dva nevlastní sourozence – bratra Leea a sestru Sylvii. Dětství a mládí prožil Joseph Heller na Coney Islandu, který byl tehdy proslulým zábavním centrem. Mezi přáteli byl považován za vtipálka. Rád četl a již od dětství se chtěl stát spisovatelem. K tomuto rozhodnutí dospěl po přečtení dětské verze Homérovy Iliady, kterou jako desetiletý hoch dostal od svého staršího bratrance. V 11 letech napsal povídku o ruské invazi do Finska.

V červnu roku 1941 Heller promoval na Abraham Lincoln High School. Během studia si přivydělával doručováním telegramů. 19. října 1942 narukoval do armády. Po 2 letech byl poslán do Středomoří, kde sloužil jako příslušník bombardovacího letectva na Korsice a jako letec absolvoval 60 letů. Ve válce strávil 10 měsíců a poznal absurditu vojenské mašinérie. Z armády byl propuštěn v červnu 1945. Za několik měsíců se oženil s Shirley Held, se kterou měl později dvě děti – dceru Ericu a syna Theodora. Díky podpůrnému programu pro válečné veterány mohl Joseph Heller studovat na New York University, kde získal titul B.A., a poté na newyorské Columbia University (titul M.A.). Získal Fulbrightovo stipendium, což mu umožnilo roční studium v anglickém Oxfordu (1949-1950). V letech 1950-1952 působil jako učitel angličtiny na Pennsylvania State University. Několik let pracoval v oblasti reklamy pro časopisy Time (1952-1956), Look (1956-1958), McCall's (1958-1961). V roce 1961 opustil McCall's a začal vyučovat na univerzitě v Yale a v Pensylvánii. Během těchto let psal povídky, které byly občas publikovány v časopisech Esquire, the Atlantic Monthly a Cosmopolitan.

Svou první knihu psal Joseph Heller osm let. Jeho románový debut *Hlava XXII* (1961), dnes již kultovní román, je jedno z nejsvráznějších děl o druhé světové válce. Je to osobité dílo s výrazným antimilitaristickým posláním, v němž autor čerpal z vlastních válečných zkušeností. Příběh je rozdělen do 42 kapitol, označených

převážně jmény hlavních postav jednotlivých epizod. Děj, jehož časové roviny se složitě prolínají, se odehrává na malém ostrově Pianosa ve Středozemním moři. Značně nesourodou dějovou linií spojuje postava kapitána Yossariana, který vykonává povinnou leteckou službu u 256. letecké eskadry americké armády. Yossarian nenávidí válku. Bouří se proti nesmyslnému zabíjení a ničení, proti vojenské byrokracii, pro niž není voják člověkem, ale pouhým nástrojem plnícím rozkazy. Snaží se uniknout nepochopitelným absurdním příkazům a předpisům, jak je údajně stanovuje absurdní (neexistující) nařízení vojenského řádu Hlava XXII, které nemůže být splněno. Yossarian předstírá onemocnění jater, duševní poruchu, ale vše je marné. Jediné řešení vidí v útěku do Švédska (za vidinou nohatých blondýn, která je vysněným protipólem k nekonečné válečné mašinérii) a uzavírá tak „separátní mír“. Na rozdíl od mnoha válečných děl není hlavní hrdina „hrdinou“, netouží vyniknout, bojí se smrti a chce si zachránit holý život: „*Neutíkám před odpovědností. Utíkám k ní. Na tom není nic negativního, když utíkám, abych si zachránil život.*“

Při prvním vydání románu byly ohlasy spíše rozpačité. Po roce se však kniha stala bestsellerem. **Hlava XXII** byla přeložena do mnoha jazyků a byla též zdramatizována. Její styl ovlivnil mnohé americké prózy o vietnamské válce. V roce 1970 natočil režisér Mike Nichols filmovou adaptaci **Hlavy XXII** s Alanem Arkinem v roli Yossariana a písničkářem Artem Garfunkelem v roli kapitána Natelyho. Obrat „hlava 22“ vešel za vietnamské války do běžného jazyka. Anglický výkladový slovník jej vykládá jako „soubor okolností, ve kterých jeden požadavek závisí na druhém, který však závisí na onom prvním“. Dokonce i ti, kteří román nikdy nečetli, jej běžně používají pro označení situací, kdy byrokratický aparát vodí jedince v začarovaném kruhu od jednoho paragrafu k druhému.

Pro ironický až výsměšný postoj k válce a armádě vůbec bývá **Hlava XXII** často srovnávána s Haškovými **Osudy dobrého vojáka Švejka**, nemá však haškovskou jednotu nálady. Hellerovo vyprávění spěje od humorně komických scén až k oblundé nadsázce křivého zrcadla, jehož odraz v nás již nevzbuzuje ani tak smích, jako spíš ledovou hrůzu.

V roce 1967 napsal Heller divadelní hru **New Haven, náš cíl** (1967), ve které prolutím „hry na divadlo“ a „hry na život“ vznikla metafora světa jako jeviště, kde všichni věří, že si na vojáky jen hrají. Aniž vědí, kdo scénář vymyslel a rozdělil úlohy,

předvádějí jednotlivé postavy scény ze života letců, kteří musejí v blíže neurčené válce demolovat různá světová města včetně amerických. Scénář přesně stanoví, kdo bude nesmyslné rozkazy pouze předávat a kdo je zaplatí životem. Z této „hry na smrt“ není však pro aktéry úniku – musejí své přidělené a nevyměnitelné role dohrát až k smrti, která je však skutečná. Kdo se vzepře, toho dá major dohlížející na hladký průběh představení zastřelit. Není kam prchnout, protože „celý svět je scéna“, ke všemu plná výbušnin a výbuchů.

Druhý Hellerův román *Něco se stalo* (1974) měl poněkud menší ohlas. Je neveselou zповědí průměrného Američana šedesátých let, který není schopen vymanit se z prázdnoty života, ale naopak do ní zapadá stále hlouběji. Bob Slocum, úspěšný zaměstnanec obchodní firmy, vede monolog o svém povolání, rodině, svých milostných vztazích, obavách a fobiích a hledá odpověď na otázku, co se stalo s ním, s jeho rodinou a společnostmi, ve které žije. Heller v jednom interviewu řekl: „*Něco se stalo pojednává především o vnitřním psychickém přežití, a válečným polem jsou v něm takové věci jako lidské touhy, ať splněné či nesplněné, intimní situace, jaké prožíváme se svými dětmi, když jsou malé a když stárnou, vzpomínky, které máme na svůj vztah k rodičům, když oni starli. To jsou alespoň některé oblasti napětí a neklidu v této knize.*“

Do roku 1975 byl Heller mimořádným profesorem angličtiny na City College v New Yorku, od té doby se věnoval výhradně spisovatelství. Jeho třetí román *Gold za všechny peníze* (1979) je satirickým pohledem na fungování státní správy a na americkou vládní politiku. S groteskní nadsázkou popisuje příběh intelektuála židovského původu, vysokoškolského profesora, který marně usiluje o kariéru v nejvyšších washingtonských kruzích. Heller nechal ctižádostivého intelektuála vystoupit až k nejvyšším sférám amerického politického života v sedmdesátých letech. Místo skutečného podílu na moci mu však dal okusit jen byrokratického rituálu. Domnělé jeviště vysoké politiky nasvítí jako jeviště frašky, v níž slova ztrácejí skutečný smysl, záměry původní směr a člověk, proměněný ve spoluherce, autentickou tvář. V příběhu je použito množství autentických motivů a výroků z období kolem watergateské aféry. Dílo je zároveň komickou sondou do mentality amerických Židů, karikuje každodenní rituály jedné židovské rodiny.

Starozákonní látkou byl inspirován román *Bůh ví* (1984). Je originálním převyprávěním starozákonní historie izraelského krále Davida, které v sobě skrývá

morální lekcí o marnosti vší světské slávy. Král David by svůj život rád viděl ne jako sled faktů, ale jako příběh plný akce, poezie a vášně. Nejraději by trval v čase jako postava geniálního dramatu. Samolibý král, schopný nahlížet do budoucnosti, neví nic o Kristovi, zato je povzneseně zběhlý v uměleckých technikách dalších věků a význačných mistrech evropské literatury a hudby, jež považuje za své epigony. Vladařská a mužská ješitnost neopouští Davida ani na sklonku života. V chlubitelném starci na smrtelném loži je ztělesněna pověstná „vanitas vanitatum“ – marnivost i povrchnost, lehkomyšlnost i nepravdivost, prázdnota i marnost. Zchřadlý a zkřehlý panovník může ještě rozhodnout o svém nástupci, ale pomíjivost jeho moci už se ohlašuje a potvrzuje ve všem ostatním – i v úpadku jeho potence, v nemohoucnosti před ženami, na které mu jeho absolutní moc dala a dává právo.

Satiru *Gold za všechny peníze* a starozákonní parodii *Bůh ví* čtenáři i kritika přijali velmi příznivě. Heller se prostřednictvím obou knih zapsal nejen do učebnic literatury, ale vřadil se také do velmi silného proudu americké židovské literatury. Na rozdíl od Isaaca B. Singera nebo Caima Potoka se však nikdy příliš nezabýval vírou, ale s ironickým odstupem se věnoval civilním starostem a zvyklostem své komunity. O svém židovství Heller řekl: „*A popravdě musím říct, že skutečnost, že jsem Žid, pro mě neznamena nic, ani v dobrém, ani ve zlém. Zvykl jsem si na to, jelikož s tím žiju od narození a čas od času mi to někdo připomene.*“

Koncem roku 1981 – v době, kdy se rozpadlo jeho manželství a kdy ho čekalo rozvodové řízení – postihlo Hellera vzácné nervosvalové onemocnění Guillain-Barrého syndrom, které způsobuje svalovou paralýzu. Nemoc upoutala Hellera na řadu týdnů nejprve na nemocniční lůžko a pak na invalidní vozík. Půl roku strávil v nemocnici, odkázán ve všech tělesných úkonech na cizí pomoc. Když odezněly nejnepříjemnější projevy choroby, následovalo dlouhé období velmi pozvolné, psychicky náročné rehabilitace. Po celou dobu nemoci se mu o osobní a finanční záležitosti obětavě staral jeho dlouholetý přítel Speed Vogel, který mu rovněž dělal spolehlivého prostředníka s vnějším světem. Heller se však uzdravil do té míry, že mohl dále psát a cestovat po celém světě. Také se podruhé oženil – s Valerií Humphries, zdravotní sestrou, která ho během jeho vážné nemoci ošetřovala.

Terapii, rehabilitaci a množství průvodních problémů včetně starostí s náklady na léčbu nemoci popsali Joseph Heller a Speed Vogel v reportážní knize *Neveselá*

záležitost (1986). Jde o autentickou výpověď o prožitcích, reakcích a dojmech – Hellerem nahlížených z vnitřku situace, Vogelem z pozice vnějšího, byť intimně angažovaného glosátora. Navzdory pochmurnému tématu jde o hluboce lidské a optimistické dílo, které je knihou o životní síle, síle přátelství a o významu mezilidských vztahů. Je i potvrzením toho, že nejsilnější na světě je láska.

V roce 1988 byl vydán experimentální historický román *Nemalujte si to*, který vychází z pestrého osudu Rembrandtova obrazu Aristotela, přemýšlejícího nad Homérovou bustou. Dílo je podobenstvím o úpadku umění. Předkládá paralely mezi současností, dobou Rembrandtovou a časem antických filozofů Sokrata, Platona a Aristotela a zkoumá přitom proměny estetických a materiálních hodnot. Velikost tvůrčího ducha myslitelů a umělců je rozměňována jejich slabostí a malostí charakteru. Heller v tomto románu opět potvrdil svoji pověst individualisty, obdařeného schopností paradoxu a ironie i nadměru skeptickým pohledem na svět. Vsadil zde znovu na ústřední myšlenku svého díla: život člověka se uprostřed lidské společnosti v zásadě nemění a přílišný optimismus není na místě.

V románu *Zavíráme!* (1994) se Heller po 33 letech vrátil k hlavní postavě *Hlavy XXII* – Yossarianovi. Příběh se odehrává v New Yorku devadesátých let. Yossarian spolu s dalšími postavami nahlédne do novodobé válečné mašinérie (jedním z hlavních motivů je zakázka americké vlády na nákup ultramoderních válečných letadel). Heller zde využil postmoderních postupů k rozhovorům v různých časových pásmech a znovu otevřel otázku míry odpovědnosti člověka za stav společnosti a společnosti za život individua. Kniha humor nepostrádá, je ale pochmurnější – končí válečným poplachem, očekáváním nukleární apokalypsy a pravděpodobně Yossarianovou smrtí. Do knihy Heller zabudoval i literární odkazy na Švejka, o kterém se dozvěděl z kritik na *Hlavu XXII*.

V květnu roku 1997 navštívil Joseph Heller se svou ženou Valerií Prahu. Zúčastnil se veletrhu Svět knihy, kde uspořádal besedu, podepisoval se čtenářům a rovněž předčítal ze svých knih. Přednášel také na Karlově univerzitě, v Americkém kulturním středisku a na Palackého univerzitě v Olomouci.

V roce 1998 vyšla vzpomínková kniha *Tehdy a teď. Z Coney Islandu až sem*. V knize autor zachytil formativní okamžiky své autorské i umělecké dráhy: dětství v Brooklynu, četbu Homérovy Iliady, válečnou službu u amerického letectva, závěr

války ve Středomoří, pozdější studia na univerzitě, učitelské povolání, manželství, práci v reklamním oddělení časopisu Time, literární činnost a hlavně osm let, které mu zabrala práce na *Hlavě XXII*. Autobiografie se vyznačuje osobitým humorem, neodolatelnou jízlivostí a temnými spodními tóny, které jsou charakteristické pro celé Hellerovo románové dílo.

Joseph Heller zemřel 12. prosince 1999 na srdeční infarkt ve svém domě v East Hamptonu na Long Islandu ve věku 76 let.

Rok po autorově smrti byl vydán román z pozůstalosti *Portrét starého umělce* (2000). Heller se zde „ukryl“ do postavy stárnoucího spisovatele Eugena Poty, jenž po ohromující prvotině vytvořil další díla, o nichž se kritika vyjadřovala uctivě, avšak vlažněji. Nyní je Pota přímo posedlý touhou napsat bestseller s dobrou šancí na zfilmování. Ve svých marných pokusech najít jakýkoliv nosný námět semele cokoliv – od snahy aktualizovat Toma Sawyera coby mladíka nového tisíciletí v kašmírové bundě od Armaniho až po převyprávění vybraných pasáží z bible a řeckých mýtů či narážky na Clintonovu aféru. V závěru díla se dovídáme, že celá kniha je v podstatě ideou redaktora, který odmítá věřit, že bohové, mýty, bible a beletrie jiných autorů jsou zajímavější než skuteční lidé, a přijde tedy s námětem popsat ony tvůrčí a jiné pochyby.

Druhým posmrtně vydaným dílem je soubor povídek a jiných textů *Hlava nehlava* (2003). Soubor obsahuje již dříve porůznu otištěné povídky, povídky dosud nepublikované, jednoaktovku *Soud s Clevingerem*, jejímž základem byla osmá kapitola románu *Hlava XXII*, několik textů o *Hlavě XXII* a vzpomínkovou prózu o Coney Islandu. Umělecky nejsevěřenějším dojmem působí jednoaktovka *Soud s Clevingerem*. Absurdní je tu atmosféra války, v níž se skutečný nepřítel nenachází na druhé straně, nýbrž jsou jím lidé, kteří jsou údajně s vámi. Absurdní je rovněž uzavřený a absolutně neprodyšný systém vojenské hierarchie. Clevinger je obviněn z „depravace“, nikdo však neví, co to depravace je, takže obvinění nelze vyvrátit. Dialogy postav jsou založeny na opakování a variacích opisujících začarovaný kruh. Obdobně se mají pohybovat herci po scéně. Tématu *Hlavy XXII* jsou věnovány čtyři kratší eseje a tři povídky. I ostatní krátké prózy *Hlavy nehlavy* jsou věnovány světu mužů. Typickým prostředím tu jsou bary, kulečnickové herny, komunity sázkařů. Nezřídka se řeší problém morální odpovědnosti za sebe i za druhé. Protagonistou bývá buď navrátilší se voják, jemuž se nedaří začlenit do normálního života, nebo muž frustrovaný svou nudnou existencí.

Ženy jsou zpravidla vykresleny jednoduše: buď jako bezcitné až kruté, anebo naopak výtečné manželky-hospodyňky. Závěrečná memoárová próza ***Kde ty loňské sněhy jsou!*** zobrazuje brooklynský Coney Island za časů velké hospodářské krize.